

תכנון, אידאולוגיה ומציאות בנגב

חנינא פורת, מספר מדבר למטרופולין: תכניות האב ותכניות המתאר לפיתוח הנגב 1952-2002, קריית שדה-בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ט, יב + 403 + עמ' [12]

תכניות אדריכליות רבות מלוות בהדמיות של החיים במתחם המתוכנן. בחלל דירת פאר שבמגדל מגורים חדיש נראים גבר ואישה צעירים ומטופחים. היא בשיער חלק וארוך, גורתה ללא דופי, עומדת ליד חלון גדול (ובמגדלי מגורים החלון גדול כל כך עד שאין בכלל קיר) ומסתכלת לעבר נוף של העיר שניבט מלמטה. הוא לבוש בחליפה ובחולצה לבנה ומגוהצת, יושב על ספה לבנה גדולה וקורא עיתון. כאשר אדריכל מתכנן מתחם מגורים הוא יוסיף להדמיה משתמשים: אימהות מטיילות דוחפות עגלות ילדים, איש צעיר רץ את ריצת הבוקר, וילדים משתובכים. התכניות האדריכליות לעולם תהיינה אופטימיות, ללא זקנים, ללא טיח מתקלף, ללא מרחבים נטושים ומנוכרים.

מה באשר לתכניות שהן מעבר לקנה המידה האדריכלי? האם גם שם, בין הצבעים של תכניות המתאר האזוריות ובין עיגולי ההשפעה של תכניות המתאר הארציות, באה לידי ביטוי אופטימיות? האם גם תכניות אלה מספרות את סיפור החלום ולא את סיפורה של המציאות? ומהו החלום? ממה הוא נובע?

ספרו של חנינא פורת 'מספר מדבר למטרופולין' מבקש לענות על שאלות אלו, ובוחר בחינה

דקדקנית את התכניות הארציות, האזוריות והעירוניות לנגב מאז 1952. הספר מתפתח כרונולוגית, נסמך על תכניות, על מחקרים אקדמיים ועל מגוון גדול של מקורות אחרים, ובוחר את התכנון מול הביקורת עליו ומול המציאות. מדובר במאגר מידע שיוכל לשמש כל חוקר ומתעניין בתחום המעוניין בקריאת חתך, קרי במעקב אחר התפתחותו של נושא מסוים לאורך השנים, או בתקופה מסוימת. בסיכומי של הספר המחבר עומד על מגמות התכנון ואף נוגע בנושאים ספציפיים.

בתחילת הספר המחבר מנגיד שתי תפיסות של הנגב, פריפריה וספר. על פי תפיסת הפריפריה, הנגב הוא שטח שולי ומוזנח, שמתנקזים אליו שיירים שמקומם לא יכירם במרכז הארץ, החל בשטחי אש ובאתר הטמנת פסולת והמשך בתעשיות עתירות עבודה אך נמוכות הכנסה. לעומת זאת, תפיסת הספר מייחסת לנגב סוג של קסם: קסם

כולו. תפיסה זו התחדדה בתחילת שנות התשעים, בתמ"א 31, שעל פיה באר-שבע היא בירת המטרופולין הדרומי, זאת אף שבראייה ביקורתית אין מקום לנקוט בישראל את המונח הזה, למעט כאשר לתל-אביב, שהיא בירת מטרופולין גוש דן; תהא זו יומרה לכנות את ירושלים ואת חיפה בירות מטרופוליניות, כיוון שאין סביבן שום מטרופולין. האידאולוגיה ששלטה בשנותיה הראשונות של המדינה, שכיבוש הארץ ייושם באמצעות יישובים רבים ומפוזרים – התהפכה. הקרקע, שנתפסה בעבר כערך לאומי, הייתה למשאב מידלדל שיש לשמור עליו מפני התיישבות זוחלת במקרה הטוב או מפני השתלטות אילי נדל"ן במקרה הרע. העירוניות, שבעבר נשללה על הסף מפני שבניגוד להתיישבות כפרית היא מנתקת את האדם מן האדמה, הפכה לאמצעי הראשון במעלה לקידום אזורים.

אופייה החזוי של ההתיישבות בנגב הולך ומשתנה גם הוא. בתכניות בשנותיה הראשונות של המדינה לא היה לו ייחוד, בשנים מאוחרות יותר נתפס הנגב כפריפריה שיש לטפח, ואילו בשנות התשעים – ועוד קודם להן – קראו המתכננים לראות בנגב את קסמו של הספר. מתוך תפיסה כי ממילא הנגב ובאר-שבע בירתו אינם יכולים להתחרות בגוש דן, מבקשים המתכננים אחר התמחות מושכת. באר-שבע, עיר שנבנתה רובה ככולה על ידי משרד השיכון באופן יזום, ממלכתי ומלאכותי, אמורה להתפתח כעיר איכותית ולהיות אבן שואבת לאוכלוסייה צעירה ומשכילה. תעשיות טכנולוגיה עילית, 'איכות סביבה', עיצוב נופי מתאים למדבר, נמל תעופה ומסילות לרכבות מהירות ובינוי קומפקטי – אלה חלק מהאיכויות שמבקשים המתכננים להעניק לעיר, ודרכה להשפיע על הנגב כולו.

במקביל לשינוי דפוסי ההתיישבות המתוכננים נכנס לזירה גורם חדש: הברווים. 'שקיפות' של הברווים בתכניות המוקדמות הולכת ומתפוגגת,

של חבל ארץ טבעי, לא נגוע, עתיר מרחבים חופשיים. התכניות לנגב יכולות להתפרש אחרת על פי כל אחת מתפיסות אלה. האם הן מבוססות על ראיית הנגב כ'כבשה השחורה' של המשפחה, שדרוש לה טיפול מיוחד כדי להיות כמו כולם, או שמא על ראייתו כילד מיוחד, שטיפוח נכון ייחד אותו מאחיו המוצלחים? לעומת הילד שבו מדובר, כאמור הנגב ובירתו באר-שבע, עומדים הילדים המוצלחים יותר במשפחה, והם אזורי התכנון האחרים: אזור המרכז ותל-אביב בראשו, אזור ירושלים ואזור חיפה והצפון. בכל מקרה, בין שהנגב מוגדר פריפריה, ובין שהוא זוכה להילת הספר, פיתוחו מצריך משאבים רבים מאוד, ואלה צריכים להיות משאבים ממשלתיים. היזמה החופשית, המניעה את גלגלי המשק, לא תוכל להביא את הנגב ליעודו הנוכחי: המטרופולין הרביעי של ישראל.

עיון בתכניות של באר-שבע מגלה כי בראשית שנות החמישים, ב'תכנית שרון', היא תוכננה כעיר עתירת שטחי ירק כאחיותיה, הערים החדשות או הערים שנחשבו חדשות בשל ממדיו הדלים של גרעינן המבני. גישת המתכננים הייתה כי באר-שבע אינה שונה מהותית מערי מרכז הארץ וצפונה, ואקלימה המדברי כמובן לא הובא בחשבון. ביסוד מחשבת התכנון עמדה האידאולוגיה הציונית במיטבה, ולצדה האמונה כי בכוחנו ליישב ולהפריח את הנגב.

לימים פחת כוחה של האידאולוגיה, בהתאם לפיחות בכוחה של המדינה. אמנם אידאל פיזור האוכלוסייה נותר על כנו, אולם האמצעי, אכלוס כפוי של עולים חדשים, לא היה עוד רלוונטי. או אז הלכה והתחזקה התפיסה כי על האמצעים ליישום האידאל לנבוע מתוך הרצון האנושי החופשי. בתמ"א 6 (תכנית מתאר ארצית מס' 6), בתחילת שנות השבעים, נקבע כי באר-שבע חזקה ומשמעותית תהיה מוקד כוח לפיתוח נגב

התשעים. אולם המציאות שמחוץ לתכניות – אחרת. ככלות הכול העושים במלאכה בפועל, קרי הבונים, הם קובעי הטון, והבונים הם משרדי הממשלה: משרד התעשייה והמסחר, שאחראי להקמת המפעלים, משרד הבינוי והשיכון, שכונה את המגורים, ומשרד התחבורה, שסולל את הכבישים ואת המסילות. בראש המשרדים עומדים שרים, שאינטרסים פוליטיים מניעים אותם, וגם זאת לשנים ספורות בלבד, בין התחלפות ממשלה אחת ברעותה. כדוגמה לכך מציין פורת כי בעוד שבתכניות הומלץ שלא לבנות יישובים יהודיים חדשים בנגב אלא לעבות את אלו הקיימים, משרד השיכון יוזם ומתכנן את חלקים באזור שדה-בוקר, את נווה-תמרים סמוך לרביבים ואת עירא בין באר-שבע לערד. כן מתוכננים שלושה יישובים חדשים במרחב המועצה המקומית מיתר ושלושה יישובים חדשים בחבל הבשור. כך בנגב. במרחב הארצי אנו נוכחים בהקמת מודיעין ובהרחבת בית-שמש לשטחים שנקבעו כשטחים ירוקים בתכניות. כפי שנאמר: תכניות לחוד ומציאות לחוד.

בסיכום הספר מעלה המחבר נקודה נוספת המאירה את הבעייתיות שבנגב, האמור לנסוק לעבר העתיד על כנפי העירוניות, הייחודיות והקדמה. בהקמת המדינה ניתנו רוב שטחי הקרקע למגזר הכפרי, שהיה אמור לעבד ולהוריק את המרחבים. עם השנים הוקמו באותם מרחבים תעשיות חציבה וכרייה ואף תעשיות עתירות ידע (למשל במועצה המקומית עומר), תעשיות שהמועצות הכפריות יכולות לגבות מהן ארנונה גבוהה. כיצד אם כן, שואל פורת, יוכל המגזר העירוני העניי יחסית להוביל את הפיתוח המתוכנן לו?

★

עיון ברצף התכניות לנגב והמפגש בינן לבין המציאות מעלה כי התכניות אכן משקפות את האידאולוגיה. האידאולוגיה הציונית משתנה –

וכיום ברי לכול שללא הסדר קרקעות עם למעלה מ-70,000 הברווים המצויים בפזורה (בניגוד לישיבה במגורי קבע) לא יקום המטרופולין. ההכרה בברווים החלה בתכנית שהכינו בשנת 1979, לקראת פינוי סיני, מומחי תה"ל (תכנון המים לישראל) בשיתוף פרופ' אברהם וכמן והאדריכל רפאל לרמן. בתכניתם הודגשה חשיבות הסדר הקרקעות ועיבוי התיישבות הקבע של הברווים. חשיבות הסדר הקרקעות משתקפת גם בתכנית 'קדמת נגב', שהוכנה בשנת 1991 בידי צוות בראשות הרצל שפיר ביזמת משרד האוצר. גם מתכנני תמ"א 31 נדרשו לנושא זה בשנת 1997, ומתכנני תמ"מ 4/14 (תכנית מתאר מחוזית מס' 4/14), בשנת 2001, חיזקו את הדברים בהוסיפם על שבע העיירות הברוויות הקיימות שלוש עיירות חדשות.

המונה מטרופולין דו-לאומי נטבע ככינוי למטרופולין בתכנית האב למטרופולין באר-שבע משנת 1995. נאמר שם כי יישובי הברווים הם חלק מהמרקם המטרופוליני, וכי הנגב הוא מרחב דו-לאומי, ואחת הדרכים ליישם כל זאת היא על ידי אפליה מתקנת. בתמ"מ 4/14/23, בשנת 2003, ביקשו המתכננים לבלד את מטרופולין באר-שבע גם על ידי הישענות על המורשת התרבותית הקדומה והמורשת התרבותית הברווית. פורת מסכם כי 'את אמצע שנות התשעים של המאה העשרים אפיינו מאמצים לעשות את חזון מטרופולין באר שבע לתכנית אב ותכנית מתאר כוללת [...] הרעיון המרכזי היה כי יש לראות בנגב מרחב דו לאומי [...] ובשמירת איכות החיים בנגב ערך עליון' (עמ' 235).

התכניות, כך מתברר, גם כאשר הן נטולות הדמיות כתכניות האדריכלים, אינן שונות במהותן. הן אופטימיות ומציירות תמונת מצב של הוויה ירוקה, כפי שהיה בשנות החמישים, או של ייחודיות אדריכלית ואורבנית, כפי שנעשה משנות

ברוח האינדיווידואליזם מדובר על מטרופולין ייחודי, אחר, מתמחה, מטרופולין של מדבר. אולם האם ייתכן מטרופולין של מדבר? האם יש מסה קריטית של אוכלוסייה שמחפשת אחר הייחוד? ומהו מטרופולין דו־לאומי כאשר לאום אחד, הברווים, עדיין מצוי בתהליכי נוודות למחצה? על שאלות אלה טרם נמצא מענה.

יש שיאמרו נעלמת – ועמה התכניות. התכניות מבטאות את רוח השעה, אולם מצדה היפה, מצדה האופטימי. היום, ברוח הפלורליזם התרבותי – וגם מתוך התבוננות נכוחה במציאות – מדובר על כך שהמטרופולין הרביעי, מטרופולין באר־שבע, יהיה מטרופולין דו־לאומי; ברוח השמירה על ערכי הנוף מדובר על מטרופולין בר קיימא;